

LARS HERTZBERG

Yttrandefriheten ett livsvillkor för kulturen

Den samtida debatten om yttrandefrihet kännetecknas ofta av en viss ytlighet. I J. S. Mills efterföljd har yttrandefriheten framför allt getts ett intellektuellt värde, som ett medel att uppnå och bevara kunskap. Yttrandefrihetens värde ligger emellertid djupare: att inskränka människors fria uttrycksmöjligheter är att angripa själva kulturens kärna. Om utbytet av tankar, minnen, känslor och inställningar inskränks, hindras kulturen från att anta en autentisk form.

Ett stående tema i västerlandets politiska kultur sedan 1700-talet är försvaret av åsikts- eller yttrandefriheten. Detta försvar är ofta retoriskt, ja man kan tala om ett yttrandefrihetspatos. Det klassiska uttrycket för detta är den sentens som (oriktigt) tillskrivits Voltaire: "Jag ogillar dina åsikter, men är beredd att dö för din rätt att få uttrycka dem." Jag vill här fästa uppmärksamhet vid några drag i det gängse sättet att gestalta yttrandefrihetsfrågor i den allmänna debatten. Enligt min uppfattning lider den av en viss ytlighet. Den kännetecknas framför allt av en intellektuell slagsida, med en skev föreställning om de sammanhang i vilka yttrandefrihetsfrågor vanligen uppstår. Mitt syfte är inte att dra en lans för yttrandefriheten, än mindre att ifrågasätta den. Men jag tror att yttrandefrihetens sak skulle gagnas av en mera reflekterande syn på begreppet.

Yttrandefriheten framställs ofta som ett metavärde, ett slags "värderingsfritt värde" som olika parter kan enas om vare sig de i övrigt är eniga i sina centrala värderingar eller inte. Motståndarens rätt att framföra sina ståndpunkter i den offentliga debatten framställs som den centrala frågan. Det klassiska uttrycket för detta synsätt är John Stuart Mills skrift *Om frihet* (1865; originalet *On Liberty* utkom 1859). Men i själva verket har lockelsen att inskränka yttrandefriheten många olika motiv och det är svårt att överblicka dem. I praktiken är det sällan *debattinlägg* som lockar de maktavande att vilja förbjuda yttranden: de frågor som varit kontroversiella i Västeuropa under senare tid har snarare gällt ämnen som hets mot folkgrupp, bruket av religiösa symboler (slöjförbudet i Frankrike) och kränkningar av dem (Muhammedkarikatyrerna), skydd för privatlivet, ärekränkning, vuxen- respektive barnpornografi. En särskild fråga uppstår kring olika slag av *avslöjanden* (militära eller diplomatiska hemligheter, uppgifter om korruption, industri- och affärshemligheter). Lockelsen att bannlysa avslöjanden bottenar inte i att de anses vara oriktiga, utan tvärtom i att de är – eller förmodas vara – sanna. De här frågorna aktualiserades i samband med de läckor från amerikanska militär- och diplomatikällor som offentlig-

jordes av nätsajten Wikileaks 2010. Ibland yrkar man på förbud för att skydda dem som en framställning handlar om, ibland för att skydda mottagarna, ibland för att slå vakt om ett samhällsintresse.

Det finns knappast något samhälle där yttrandefriheten inte i något avseende är begränsad, inte heller någon grupp som förespråkar oinskränkt yttrandefrihet i alla sammanhang. De vanligaste sätten att begränsa yttrandefriheten är genom censur och kriminalisering av vissa uttryck. Yttrandefriheten kan också hotas genom ekonomisk påtryckning, olagligt hot om våld och andra slag av informell maktutövning, men här koncentrerar jag mig på inskränkningar i yttrandefriheten genom lagsiftning och andra myndighetsbeslut.

De försvar för yttrandefriheten som vanligen framförs har en instrumentell karaktär: yttrandefriheten framtälls som ett sätt att befördra mänsklig lycka och välfärd, eller som en förutsättning för bevarandet av centrala samhällsvärden. Men jag vill hävda att inskränkningen av människors fria uttrycksmöjligheter har en djupare innebörd: det är ett angrepp på själva kulturens kärna. En kultur formas av individer som inför varandra ger uttryck åt sina tankar, minnen, känslor och inställningar. Om detta utbyte inskränks eller regleras av en styrande elit eller i namn av vissa särintressen förhindras kulturens fria växt. Kulturen hindras att anta en autentisk form. Eftersom den debatt i vilken kulturens centrala värden ges form förutsätter yttrandefrihet är denna frihet mera grundläggande än varje instrumentellt försvar för den: dessa försvar kommer i en viss mening alltid kommer för sent. (Undertryckandet av människors autentiska uttrycksmöjligheter når sin ytterlighetsform i företeelser som personkult, sådan den förekom till exempel i Stalins Sovjet, i Maos Kina eller i Ceaușescus Rumänien. Här är det inte bara fråga om att vissa tankar förtigs, utan det föreskrivs direkt vilka tankar som bör uttryckas.)

'Åsiktsfrihet' och argumentationsoptimism

Mill betonar värdet av meningsutbytet som en metod att nå sanningen i en fråga. Det är viktigt att också riktiga

”Även om man inte hyllar argumentationsoptimism kan man vara samtalsoptimist.”

uppfattningar ifrågasätts, eftersom detta kan bidra till en bättre förståelse för vedertagna synsätt. Mill framtäller, kunde man säga, samhällslivet som ett gigantiskt kunskapsprojekt, en åsikternas fria marknad, där det oinskränkta utbytet av ståndpunkter är det bästa sättet att säkerställa att korrekta föreställningar utkristalliseras och bevaras. Yttrandefrihetsproblematiken framställs här uppenbart förenklad. Yttrandefriheten uppfattas främst som en fråga om rätten att fritt uttrycka *åsikter*. Men för det första är många av de uttryck man genom tiderna har velat förbjuda inte uttryck för åsikter. För det andra är många åsiktsutbyten inte av ett slag där man kan tala om ett närmande till sanningen.

Om någon hänger en hakkorsflagga från sin balkong eller publicerar en teckning av Muhammed med en bomb i turbanen så har han inte därigenom uttryckt någon specifik åsikt. Man kan förstås gissa sig till att den som gör så har vissa åsikter om nazismen eller om islam, men *själva åsikten* är inte kärnan i uttrycket. De som vill förbjuda användningen av hakkorsflaggor eller publicerandet av muhammedkarikatyrer skulle troligen inte reagera lika kraftigt om någon i stället i offentligheten gav *verbala* uttryck åt motsvarande åsikter. I dessa fall är det framför allt den provokativa *formen* som väcker reaktioner.

Enligt Mills intellektuella syn kan yttrandefriheten försvaras med att oriktiga åsikter går att vederlägga i en öppen debatt. Det här är yttrandefrihetens berättigande. En åsikt, i ordets vanligaste mening, är ett inlägg i en diskussion, något som kan motsägas av andra. Den uttrycks ofta med en sats av formen ”Jag anser att...” följt av ett påstående. Men man kan inte i strikt mening motsäga, än mindre vederlägga, en hakkorsflagga eller en muhammedkarikatyr, och inte heller pornografiska avbildningar av barn. Vissa av de uttryck jag nämnde är vi kanske benägna att tillåta, andra vill vi förbjuda, men många av de uttryck vi anser att yttrandefriheten bör gälla skulle vi inte kalla *åsiktsuttryck*.

Även när en åsikt kan *motsägas* är det i många fall långsökt att tala om ett *vederläggande*, därför att det gäller en fråga där vi inte skulle anse att det finns en

riktig eller oriktig ståndpunkt. Vi kan vilja ta avstånd från åsikten att romska tiggare är ett störande inslag i gatubilden, men vi tror knappast att det går att påvisa att denna åsikt utgör ett *misstag*, i varje fall om vi utgår från ett perspektiv som delas av dem som omfattar åsikten. Detta betyder ändå inte att man inte kan föra en diskussion om åsikten. Diskussion kräver inte en föreställning om konvergens.

Å andra sidan finns det påståenden som inte kan kallas åsiktsyttringar därför att de inte kan vara föremål för verklig diskussion. Om man på tal om holocaustförnekelsen sade att vissa personer ”anser” att nazisternas judeutrotning inte har ägt rum, skulle detta ge deras hävdanden en värdighet som inte motsvarar deras verkliga status, eftersom det skulle ge vid handen att det är en öppen fråga om den har ägt rum eller inte. Om man alltså inte vill straffbelägga holocaustförnekelsen, så måste man anföra andra argument än rätten att fritt föra fram åsikter i den allmänna debatten.

Den millska principen uttrycker argumentationsoptimism. Även om vi begränsar oss till frågor där man kan tala om riktiga och oriktiga uppfattningar finns det gränser för vad argument kan åstadkomma. Det faktum att en åsikt går att vederlägga, att den kanske redan blivit vederlagd, kanske flera gånger om, betyder inte nödvändigtvis att de som omfattar åsikten kommer att låta sig påverkas, eller att åsikten inte kommer att locka nya anhängare. Dels kan man vidhålla en ståndpunkt mot bättre vetande till exempel av politisk beräkning. En annan och viktigare omständighet är att många av dem som deltar i det offentliga samtalet inte är uppvuxna i en tradition där argumentation intar en central plats, där man är van att rätta sin åsikt efter argumenten.

Men även om man inte delar Mills argumentationsoptimism kan man vara *samtalsoptimist*. Att parterna i en konflikt möts på ett verbalt och symboliskt plan, att de lär känna varandras sätt att tänka och känna kan ibland leda till ökad medmänsklig förståelse även om man inte lyckas komma överens intellektuellt. Förutsättningen här är en grundläggande vilja till försoning. Men också bortsett från detta har verbala konfrontationer en

”Det finns ingen allmän uppfattning om att yttranden är harmlösa på ett sätt som gör eller borde göra dem immuna mot rättsliga ingripanden.”

fördel om de medför att våldsammare sammanstötningar fördröjs eller uteblir. Allt detta är skäl som talar för öppna meningsutbyten. (Det är ändå viktigt att minnas att alla yttrandefrihetsfrågor inte är knutna till politiska motsättningar.)

Är symbolhandlingar immuna mot rättsliga ingripanden?

Yttrandefriheten gäller det vi kallar yttranden eller uttryck; man kunde också tala om symbolhandlingar till skillnad från fysiska handlingar. Det ligger nära till hands att tänka sig att försvaret för yttrandefriheten kan ses ur två kompletterande perspektiv: å ena sidan uppfattas symbolhandlingar som i någon mening harmlösa till skillnad från fysiska handlingar, å andra sidan framställs ett förbud mot dem som, i princip, skadligt. Det första av dessa perspektiv är ändå problematiskt. En enkel tankemodell är den som uttrycks i den engelska ramsan: *Sticks and stones may break my bones but words will never hurt me*. Det är uppenbart att det här är en förenkling; modellen förnekar att det kunde finnas andra skadeverkningar än de fysiska (och kanske också de ekonomiska). Men det är klart att man kan skada en människa också med symbolhandlingar.

Man kan kränka en människas integritet genom att offentliggöra uppgifter om hennes privatliv, eller kränka hennes heder genom att sprida falska upplysningar om henne. Detta är att skada henne, vare sig detta har vidare verkningar i hennes liv eller inte, ja, vare sig hon är medveten om kränkningen eller inte. Detta blir tydligt när det rör sig om att skymfa en död människas minne. (Den engelska ramsan kan förstås som ett uttryck för en beslutsamhet att inte låta symboliska kränkningar komma en vid snarare än ett förnekande av att det finns andra skador än de materiella.)

Eventuellt kunde någon hävda att även om symbolhandlingar kan ha skadeverkningar, så är detta en form av skada som lagstiftningen inte bör befatta sig med. Så är det inte nu: i de flesta rättssystem erkänner den existerande lagstiftningen andra skadeformer än materiella.

(Verbet ”att skada” är i själva verket mångfasetterat och kunde förtjäna en närmare granskning. Det verkar uppenbart att ordet ofta har en direkt koppling till tanken på rättsligt ansvar.)

I tanken på symbolhandlingars principiella harmlöshet ingår kanske å andra sidan föreställningen att om de leder till fysisk skada så sker detta bara indirekt. Om jag uppmanar någon att misshandla en annan eller att tända på hennes hus, får detta ingen verkan om den andra personen inte följer uppmaningen; den kan välja att göra det eller låta bli. Ansvaret övergår, vill man kanske hävda, till den som utför handlingarna. På ett allmännare plan kunde någon anse att hets mot folkgrupp i sig är ofarligt: det är bara de handlingar hetsen eventuellt ger upphov till som innebär en verklig fara för människor.

En extrem yttrandefrihetsfundamentalist kunde kanske resonera så. Men få andra skulle ta detta resonemang på allvar. Den som uppmanar eller inspirerar andra till illgärningar kan i många fall anses bära en del av det moraliska ansvaret, och kan också juridiskt ställas till svars till exempel för uppvigling till brott. Vad gäller rättspraxis verkar man visserligen göra en åtskillnad dels mellan materiella och ideella brott, dels mellan handling och uppvigling: strafflagens kriminalisering av de första typerna av brott är mera entydig och heltäckande än när det gäller de andra typerna: brott mot person och egendom beivras nästan undantagslöst, medan påföljderna för ideella skador eller för uppvigling varierar med omständigheterna. Men i varje fall finns här ingen absolut gräns mellan de olika brottstyperna. Det finns alltså ingen allmän uppfattning om att symbolhandlingar eller yttranden är harmlösa på ett sätt som gör eller borde göra dem immuna mot rättsliga ingripanden.

Mediernas ansvar blev aktuellt i samband med publiceringen av de s.k. muhammedkarikatyrerna i danska *Jyllands-Posten* 2005. I förlängningen ledde publiceringen till kravaller i flera länder, och ett trettio-tal personer dödades. Oroligheterna underblåstes av en radikal imam, som gjorde publiceringen känd i den muslimska världen och som dessutom överdrev provokationen genom att

tillfoga några särskilt kränkande bilder som hade hämtats från andra källor och som uppgavs ha ingått i *Jyllands-Posten*.¹ Den svåra frågan i sammanhanget är, i vilken mån tidningen kan lastas för följderna. En radikal ståndpunkt vore att omfatta något slags immunitetsprincip, enligt vilken ett tryckalster med hänvisning till yttrandefriheten inte kan tillskrivas något som helst ansvar för följderna av en utgivning. Den ståndpunkten vinner knappast något större understöd. Men var gränsen för ansvaret bör dras är uppenbarligen en värderingsfråga.

Analoga resonemang kan föras kring avslöjandena från Wikileaks hösten 2010 – avslöjanden som troligen har lett till att oskyldiga torterats och mördats i Irak och Afghanistan, och som troligen kommer att medföra nya spänningar i relationerna mellan länder; i andra fall har de säkert gynnsamma resultat. Vad gäller de negativa följderna kommer man att debattera i vilken mån de beror på det agerande korrespondensen behandlar, på den dåliga säkerhet som ledde till att hemligheterna läckte ut, eller på dem som aktivt förde ut dem till offentligheten.

I anslutning till Wikileaks avslöjanden kan det te sig lockande att inta ståndpunkten att större och mera utbredd kunskap aldrig kan vara till skada, eller att den som förmedlar denna kunskap i varje fall inte kan klandras. Vid närmare eftertanke framstår detta som en ytlig föreställning. Försvaret för yttrandefriheten verkar ibland baseras på tanken att det går att dra upp en värderingsfri gräns för det moraliska ansvaret, att det alltså kunde finnas ett kriterium som gör det möjligt att, utan att från fall till fall ta ställning till handlingens specifika innebörd, skilja mellan handlingar som på grund av själva sin natur bör vara immuna mot rättsliga ingripanden och handlingar som kan förbjudas eller best-räffas. Denna tanke är inte hållbar.

Yttrandefrihetens värde och icke-förbudsprincipen

Finns det några principiella skäl att anse att förbud mot symbolhandlingar är skadliga ur samhällets synvinkel? Här är det viktigt att skilja mellan två frågor: är det önskvärt att vissa symbolhandlingar inte utförs, och är det önskvärt att de förbjuds? Att de här frågorna skiljs åt är i själva verket en kärnpunkt i idén om yttrandefrihet. Vi kan finna det beklagligt att vissa yttranden görs (och inte bara därför att vi inte instämmer i dem), men samtidigt anse ett förbud mot dem oacceptabelt. I själva verket är det först när yttranden vi anser skadliga, farliga eller på andra sätt icke-önskvärda framförs som frågan om yttrandefrihet blir aktuell. Låt oss kalla idén att ett förbud mot icke-önskvärda yttranden i vissa fall är oacceptabelt *icke-förbudsprincipen*.

Mill försvarar framförandet av oriktiga uppfattningar, för att de kan hjälpa oss nå en klarare och livligare föreställning om sanningen. De är med andra ord enligt hans åsikt nyttiga (i vilken utsträckning detta är ett trovärdigt

argument är en fråga för sig), och toleransen för dem är därmed inte ett exempel på icke-förbudsprincipen. En motivering för icke-förbudsprincipen som kan te sig naturlig är hänvisningen till ett sluttande plan: ifall vi inför ett förbud för yttranden som i något avseende kan anses förgrifliga, finns det en risk för att förbudet senare utsträcks också till oförgrifliga yttranden. Man kan tänka sig två varianter av det sluttande planet: ett förbud för vissa förgrifliga yttranden ökar risken för att man längre fram *oavsiktligt* kommer att förbjuda likartade yttranden som inte är förgrifliga. Eller: ett förbud mot förgrifliga yttrande gör det lättare för en mindre demokratiskt sinnad regim att längre fram införa förbud också mot yttranden som inte är förgrifliga (utan kanske rentav samhällsnyttiga). Mera allmänt kunde detta försvar för icke-förbudsprincipen tas som en markering av ett förhållningssätt där förbud mot yttranden av lämplighetsskäl anses uteslutna.

Gemensamt för Mills argument och hänvisningen till det sluttande planet är att de tillmäter yttrandefriheten ett instrumentellt värde. I den bästa av alla världar vore yttrandefriheten överflödig, eftersom vi redan besitter en klar föreställning om sanningen (Mill), eller eftersom lagstiftare är klarsynta och rättrådiga (sluttande planet). I så fall vore det överflödigt att tillåta oriktiga eller förgrifliga yttranden. Argument av det här slaget går enligt min bedömning inte djupt nog för att motivera den tyngd och aura av okränkbarhet som yttrandefriheten tillmäts i vår kultur. Yttrandefriheten görs här till något externt i förhållande till samhällslivet. Men det är bara genom insikten att yttrandefriheten utgör en oskiljaktig del av kulturen som vi är i stånd att ge den dess rätta värde.

Den energi med vilken yttrandefriheten upprätthålls varierar mellan olika historiska situationer. Ibland framförs uppfattningen att ansvaret för yttrandefriheten är ensidigt: det gäller för makthavarna att motstå frestelsen att kriminalisera eller censurera medborgarnas fria rätt att uttrycka sig, medan de som gör bruk av denna frihet inte kan åläggas ansvar. Icke-förbudsprincipen har rentav tolkats så, att en persons yttranden inte kan underkastas moralisk eller intellektuell kritik (till exempel av politiker som försvarar kontroversiella ställningstaganden genom att hänvisa till sin yttrandefrihet). Men också de som åtnjuter yttrandefrihet måste i själva verket ta ansvar för att den upprätthålls och genom sin verksamhet klargöra dess värde. När medier strävar efter att utmana yttrandefrihetens gränser (till exempel genom skandaljournalistik eller underhållningsvåld) på ett sätt som upplevs som destruktivt eller spekulativt kan detta i själva verket minska medborgarnas engagemang för rätten att uttrycka sig fritt.

Not

- ¹ Se http://sv.wikipedia.org/wiki/Muhammedbilderna_i_Jyllands-Posten, nerladdad 7.12.2010.